

УДК 37.035.232.

Л.В. Повалій, Ю.І. Сидоренко, м. Київ

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ СФОРМОВАНOSTІ ГОТОВНОСТІ ПІДЛІТКІВ З НЕПОВНОЇ СІМ'Ї ДО ВИЯВЛЕННЯ ГАРМОНІЙНОСТІ У ВЗАЄМИНАХ З БАТЬКАМИ

У статті подано результати констатувального етапу дослідження. Авторами проаналізовано застосовані під час експерименту окремі методики та за результатами отриманих даних визначено рівні сформованості готовності підлітків з неповних сімей до виявлення гармонійності у взаєминах з батьками.

Ключові слова: сім'я, неповна сім'я, підлітки, батьки, гармонійні взаємини.

У сучасному суспільстві сім'я і сімейне виховання переживають суттєві труднощі з ряду причин: посилюється розшарування сімей з рівня прибутків; зростає кількість розлучень, позашлюбних дітей; руйнується традиційна структура сім'ї (збільшення кількості неповних, альтернативних, маргінальних сімей); змінюються старі, загальноприйняті норми поведінки, характер подружніх відносин, взаємини між батьками і дітьми, ставлення до виховання. Сучасна сім'я стурбована прогресуючою інфляцією, безробіттям, недостатнім заробітком. Наслідком вищезазначених кризових явищ є звуження спілкування батьків з дітьми та послаблення виховних можливостей сім'ї, що провокує, в свою чергу, непорозуміння між дітьми та їх батьками, черствість та байдужість у їхніх стосунках. Звідси постає складна проблема поліпшення внутрішньосімейних взаємин, визначення оптимальних умов їх впливу на формування особистості дитини. Особливо актуальною вбачається означена проблема за умови виховання дитини в неповній сім'ї, оскільки саме в ній спостерігається недостатність виховуючого впливу як матері (батька), що проживає з дитиною, так і того з батьків, хто мешкає окремо.

Основні теоретичні і методологічні, наукові напрямки з питань дослідження неповної сім'ї відображені в працях відомих українських та російських педагогів, психологів, зокрема,

© Л.В. Повалій, Ю.І. Сидоренко, 2009

А.Макаренка, В.Сухомлинського, К.Ушинського, Л.Виготського, О.Киричука, Г.Костюка, І.Синиці, Р.Скульського, М.Стельмаховича, В.Бондаревської, В.Котирло, С.Максименка, М.Шилової.

Теоретичні засади проблеми формування високої культури людських взаємин відображені у роботах психологів та соціологів І.Бестужева-Лади, І.Беха, Л.Венгер, Л.Виготського, О.Запорожця, І.Кона, Г.Костюка, А.Харчевої та ін. Проблеми сім'ї та гармонізації взаємин дорослих і дітей в ній вивчали такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як К.Абульханова-Славська, М.Алексеева, Ю.Альошина, В.Васютинський, О.Кононко, Л.Осьмак, Г.Івончик, Н.Массен, Дж.Конджер, О.Рюлле, Р.Перрон та ін.

Зважаючи на актуальність поставленої психолого-педагогічної проблеми, мета нашої статті полягає в дослідженні стану сформованості готовності підлітків з неповних сімей до виявлення ними гармонійності у взаєминах з батьками.

З метою вивчення та аналізу сучасного стану сформованості гармонійних взаємин батьків і підлітків у неповній родині було проведено констатувальний експеримент, у якому взяло участь 320 підлітків та 410 батьків, з яких 92 школярів та 50 батьків належали до неповних родин. Діагностика здійснювалась у 5-6 класах загальноосвітніх шкіл № 6, 52, 57 міста Миколаєва та № 1, 2 смт. Баштанки Миколаївської області.

Для досягнення поставленої мети, розв'язання завдань, окреслених у методиці дослідження, використовували ряд взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих методів, таких як бесіда, анкетування підлітків і їх батьків, міні-твори, методика ретроспективного аналізу біографій, тест незавершених речень, метод педагогічних спостережень тощо.

Для з'ясування рівня розуміння підлітками поняття "гармонійні взаємини" було проведено анкетування. Здобуті результати засвідчили, що значна група підлітків (39%) демонструють певне розуміння цього поняття, проте не повністю усвідомлюють його значущість для своєї сім'ї. На думку дітей цієї групи, гармонійними є "відмінні взаємини", "коли в родині батьки люблять дітей", "ті, що пов'язані з відсутністю конфліктів", "мир у родині", "злагода", "коли батьки та діти допомагають одне одному" тощо.

Підлітки з неповних родин давали такі визначення гармонійним взаєминам: узагальнюючі (24%): "коли ставишся

до всіх добре”, “коли все всіх влаштовує”, “коли все урівноважено”; ті, в яких ключовим словом було “взаємність” (18%): “взаємодопомога”, “коли в сім’ї взаєморозуміння та вдячність”, “взаємоповага”. Незначна кількість підлітків (5%) надала суперечливі відповіді, які вказують на повне нерозуміння дітьми цього поняття, для прикладу: “гармонійні взаємини – це погані та добрі”, “це сварки”, “серйозні, ділові”, “коли всі кричать один на одного”, “коли у кожного є свої справи”, “коли в родині є добробут”, “коли твої плани йдуть так, як ти хочеш”, “коли ти відносишся до старших добре, а не як тобі хочеться” та інші.

Наявність гармонійних взаємин між підлітками і їх батьками значною мірою залежить від якості спілкування батьків з дітьми. Порушена структура сімейного колективу нерідко сприяє виникненню конфліктності в сім’ї. У розлученій сім’ї причиною виникнення і загострення конфліктних ситуацій як між батьками і дитиною, так і між колишнім подружжям є перетягування кожним з батьків дитини на свій бік. Така ситуація створює тріщину в позитивних емоційних взаєминах дитини з батьком, який проживає окремо, а потім і у взаєминах з тим батьком, який живе разом з нею. У цих умовах дітьми виробляється подвійна норма поведінки. Вони часто використовують в своїх корисливих цілях можливості кожного з батьків, нерідко стають грубими, агресивними, неслухняними, часто втікають з дому. Починаючи критично ставитися до того батька, з яким вона живе, дитина, по суті, втрачає і його.

Дослідження показало, що батьки, які живуть окремо, спілкуються з дитиною без перешкоди з боку батька, який безпосередньо виховує дитину – 41%; з них, які спілкуються без перешкоди, але перетягують на свій бік дітей – 16%, а тих, які спілкуються з перешкодами – 25%, що негативно впливає на психіку дитини.

Під якістю спілкування розуміємо наявність спільних інтересів батьків і підлітків, взаємну зацікавленість у справах, проблемах тощо. З’ясовано, що лише 15% батьків, що мешкають окремо, регулярно цікавляться справами дитини, беруть безпосередню участь у її вихованні; 8% – спілкуються формально, задовольняючи в основному матеріальні запити підлітка. Це накладає свій відбиток на ставлення підлітків до батьків, зокрема характеризується наявністю шанобливості у

взаєминах, чи, навпаки, демонструванням байдужості або навіть ворожості у стосунках з батьками.

Використавши методику “Моя сім’я в минулому, тепер і в майбутньому”, було досліджено, що ставлення з повагою до батька, який проживає окремо, зафіксовано у третини підлітків із неповних сімей – 34%, суперечливе – у 46%, байдуже – у 12%, відкрито зневажливе – у 9%. До того з батьків, який живе з дитиною (частіше це – мати), зафіксовано таке ставлення: з повагою – 59%, суперечливе – 30%, байдуже – 8%, зневажливе – 4%.

Найбільш типовими судженнями підлітків 1-ї групи (з шанобливим ставленням до батька, що мешкає окремо), є: “Хоча тато живе окремо, все одно його люблю і прислухаюся до його порад” (Андрій М.); “Мені здається, що ставлення батька до мене не змінилося – він мене любить і піклується про мене, і я стараюся відповідати йому тим же” (Ростислав В.); “Татко був хворий, і я його провідувала в лікарні” (Марійка С.); “Я мрію, щоб батько вернувся до нас з мамою, бо я його дуже люблю, хоч знаю, що це нереально” (Діна К.).

Витримки з творів дітей 2-ї групи – з суперечливим ставленням до батька, що живе окремо: “Не можу йому пробачити, що покинув нас, хоч і дуже його люблю й шаную” (Сергій О.); “Серце зжимається, коли тато говорить погане про маму” (Катя М.); “Не можу змиритись, що мама з нами не живе – якщо вона повернеться, я буду найщасливіша” (Олеся К.). Ці судження засвідчують наявність у підлітків суперечливого ставлення до батька, що мешкає окремо – діти цієї групи не приховують своєї любові й поваги до батьків, але разом з тим не можуть змиритися з новим статусом сім’ї і з тим, що батько (мати) більше не живе з ними. З’ясувалося, що більшість цих підлітків пережили розлучення батьків нещодавно, тому їм не змогли остаточно змиритись з таким становищем у родині.

Діти наступної, третьої групи, демонструють байдуже ставлення до батьків, що мешкають окремо: “Я не можу говорити про свого батька ні хороше, ні погане, я його навіть не знаю” (Поліна М.); “Мені байдуже, що з ним, адже він нас покинув і нічим не допомагає” (Олексій Р.). З’ясувалось, що підлітки цієї групи розлучення батьків пережили здебільшого в ранньому віці, є діти, що не знають свого батька з тої причини, що він з ними не спілкується і не бере участі у їхньому вихованні.

I, насамкінець, підлітки четвертої групи не приховують відкрито зневажливого ставлення до батька: “Я не хочу його бачити і навіть чути про нього” (Жанна Р.); “Нас нічого не пов’язує, терпіти не можу його нову сім’ю” (Руслан Д.) та ін. Ці відповіді насторожують безапеляційністю у судженнях підлітків, наявністю певної ворожості по відношенню до батька, небажанням спілкуватися з ним.

Незадоволеними своїми стосунками з батьками є близько 45,9% опитаних підлітків з неповних родин, а не зовсім задоволеними 22,1%. 32% підлітків задоволені своїми стосунками батьками. Підлітки з неповних родин наводять наступні причини незадоволення взаєминами з батьками: сам факт існування того, що родина неповна (“тому, що тато з нами не живе, “тому, що батьки розведені”), різні погляди на виховання (“тому, що ми з мамою говоримо про мою поведінку”), нестача спілкування (“мама майже не буває вдома”) тощо.

Певна кількість дітей (1,5%) відмітили у анкеті відповідь “ні” або “не зовсім”, проте не змогли чи не захотіли пояснити чому, або написали “не знаю”. Причиною цього може бути замкненість підлітків, або ж небажання замислюватися та аналізувати власні взаємини з батьками.

Варто зазначити, що і ті підлітки, які задоволені взаєминами з батьками, і ті, які незадоволені, визнають, що конфлікт у родині має місце. Аналіз відповідей на запитання про частоту виникнення конфліктів в родині показує, що, на думку підлітків з неповних родин, у 11% сімей взагалі не виникають конфлікти, 51,9% опитаних обрали відповідь “практично ніколи”, час від часу конфлікти виникають у родинях 33% підлітків, часто – 1,9%. Про те, що в їх родинях дуже часто виникають конфлікти ситуації, не зізнався жоден з підлітків із неповних сімей. Отже, бачимо підтвердження того факту, що неповна родина не обов’язково є конфліктною. Серед основних причин виникнення конфлікту в родині переважна кількість підлітків з неповних родин виділили: власну погану успішність (29,6%), емоційне напруження у стосунках між батьками (28%), відсутність взаєморозуміння між батьками та дітьми (25,9%), а також власну погану поведінку (24,1%), важке матеріальне становище родини (14,8%), побутову невлаштованість (13%), безробіття (3,7%). Таким чином, ми бачимо, що хоча неповні родини є, зазвичай,

менш забезпеченими матеріально, це не являється основною причиною виникнення конфліктів у родинах, які приймали участь у дослідженні.

Аналізуючи власні взаємини з батьками, 35,2% підлітків відмітили, що у взаєминах з батьками вони є завжди чуйними та турботливими, “здебільшого” – 50% підлітків, “зрідка” – 13% опитаних, “часто проявляю грубість” відповіли 1,9% респондентів. Отримані дані показують, що підлітки з неповних родин схильні до певної ідеалізації свого ставлення до батьків, що можна пояснити наявністю у них знань про моральні норми і правила, необхідні для встановлення і розвитку гармонійних міжособистісних взаємин з батьками, проте це не є гарантом того, що ці знання підлітки застосовують на практиці. Припускаємо, що головною причиною невідповідності між очікуваним і бажаним у поведінці дітей з неповних сімей є недостатній прояв уваги до них з боку батьків (надмірна зайнятість на роботі матері (батька), що проживає з підлітком, один з батьків проживає далеко або ж створив нову сім’ю і не має змоги приділяти дитині досить часу та ін.).

Підтвердженням нашого припущення послуговували відповіді підлітків з неповних родин на запитання, які саме проблеми хвилюють підлітків у їхньому віці: більшість підлітків (52%) стурбовані відсутністю розуміння з батьками. На запитання “Що би Ви хотіли змінити у стосунках з батьками?” ми отримали наступні побажання дітей: “щоб батьки жили разом” (42%), змінити стосунки з рідними (29%), “ставлення батьків до мене” (14%), “щоб у батьків був для мене час” (9%), “щоб ніхто не сварився” (1,7%), “стосунки між мамою і бабусею” (1,7%), “характер батька” (1,7%), “вимогливість батьків” (1,7%), “щоб у нас не було проблем” (1,7%), “щоб моя сестра поїхала” (1,7%), “минуле” (1,7%). Змін у матеріальному положенні бажають 17% підлітків; 10,9% підлітків вважають, що зміни у стосунках з батьками мають починатися з них самих.

Подальше вивчення сформованості готовності і здатності підлітків до виявлення гармонійності у взаєминах з батьками відбувалося за результатами спостереження, об’єктом стали виключно підлітки з неповних родин. Аналіз результатів спостереження дозволив підтвердити результати, які були отримані раніше та доповнити їх.

Зокрема, було з'ясовано, що майже третина підлітків (32%) недостатньо усвідомлює необхідність допомагати батькам у вільний від навчання час виконувати певні розпорядження матері чи батька. За свідченнями батьків, підлітки цієї групи охочіше розважаються з друзями, дивляться телевізор чи грають у комп'ютерні ігри, аніж допомагають матері з хатньою роботою, на прохання про допомогу реагують здебільшого неохоче, або роблять вигляд, що не чують прохання; 47% підлітків допомагають батькам з хатньої роботи, але очікують винагороду за свою допомогу – грошову, або дозвіл зробити щось, що батьки, зазвичай, не дозволяють, наприклад, пізніше повернутися додому, або довше грати у комп'ютерні ігри; 21% підлітків допомагають батькам, не вимагаючи нічого взамін, пропонуючи свою допомогу добровільно. У спілкуванні з рідними ці діти, зазвичай, доброзичливі, сліdkують за мовою та вживають слова ввічливості, запитують про проблеми на роботі, цікавляться справами батьків.

У процесі спостереження було встановлено, що поведінка підлітків здебільшого визначається їхніми віковими особливостями, проте мотиви, що йдуть від самої діяльності, вчинків та переживань, які провокуються конкретними обставинами, також впливають на поведінку підлітків. Якщо робота викликає радість, приносить задоволення, батьки помічають допомогу підлітка та адекватно на неї реагують, то в дитини, як правило, виникає бажання самостійно виконувати роботу, щоб знову відчувати радість від виконаного.

У результаті аналізу здобутих емпіричних даних було встановлено чотири рівні сформованості готовності підлітків з неповних сімей до виявлення гармонійності у взаєминах з батьками: високий (відповідальний), достатній (конформістський), середній (пасивний), низький (безвідповідальний).

Проаналізовані результати засвідчили, що найбільша кількість підлітків з неповних родин перебуває на середньому (пасивному) рівні сформованості готовності і здатності до виявлення гармонійності у взаєминах з батьками – 39,5%. Для таких підлітків характерним є часткове розуміння сутність понять "гармонійні взаємини", любов, взаємна повага, чуйність, турботливість стосовно батьків; наявність часткових морально-етичних знань про принципи і норми поведінки, та ситуативне

дотримання їх в повсякденному житті. Підлітки, які належать до цього рівня, не мають достатнього усвідомлення необхідності виконувати певні обов'язки стосовно батьків, не можуть приймати осмислені моральні рішення з урахуванням конкретних умов, роблять це не добровільно, а за наявності вказівок; мають ситуативну здатність до рефлексії.

33,4% підлітків з неповних родин перебувають на низькому рівні сформованості готовності і здатності до виявлення гармонійності у взаєминах з батьками, для них характерними є відсутність розуміння сутності понять "гармонійні взаємини", любов, взаємна повага, чуйність, турботливість стосовно батьків, недостатня обізнаність з принципами норм і правилами поведінки. Таким дітям важко дотримуватися моральних норм поведінки у родині та у громадських місцях, вони частіше за все відмовляються допомагати батькам, шукають виправдання для себе.

19% підлітків з неповних родин перебувають на достатньому рівні сформованості готовності і здатності до виявлення гармонійності у взаєминах з батьками. Для них характерним є не досить чітке розуміння сутності понять "гармонійні взаємини", наявність базових морально-етичних знань про принципи і норми поведінки, але не завжди відповідальне ставлення до їх дотримання в повсякденному житті. Ці підлітки частково розуміють необхідність прийняти ті чи інші рішення, мають бажання відчувати переживання інших людей; проявляють почуття любові, поваги, турботливості, чуйності стосовно батьків, проте очікують отримати щось взамін.

Лише 8,1% підлітків з неповних родин за результатами констатувального етапу дослідження можна віднести до високого рівня сформованості готовності і здатності до виявлення гармонійності у взаєминах з батьками. Цей рівень характеризується не лише моральною поведінкою, а й практичною готовністю дитини до творчого, результативного виконання своїх обов'язків.

Здобуті нами експериментальні дані дозволяють зробити висновок про недостатній рівень розуміння дітьми підліткового віку сутності поняття "гармонійні взаємини" та неповне усвідомлення його значущості для власної родини, часткову сформованість готовності і здатності підлітків з неповних сімей виявляти гармонійність у взаєминах з батьками.

Таким чином, проблема гармонізації взаємин батьків і дітей в умовах неповної родини є актуальною на сучасному етапі і потребує розроблення відповідних виховних методик і технологій.

Література:

1. Бех І., Кононко О. Наукові засади проведення експерименту /Іван Бех, Олена Кононко // Рідна школа, 2001. – №10. – С. 36-40.
2. Дементьева И., Зубарева Н. Степень социальной ответственности подростка в полной и неполной семьях /Ирина Дементьева, Наталья Зубарева //Воспитание школьников. – 2003. – №10. – С. 13-17.
3. Кондратюк В. Н. Изучение методов семейного воспитания /В.Н.Кондратюк // Начальная школа. – 1993. – № 1. – С. 70-72.

In the article the results of recital part of investigation are given. The author analyzes the methods used during the investigation and according to the data determines the levels of teenagers' readiness and capability to show harmony in their relations with their parents.

Key words: family, teenagers parents, harmony of relations.

В статье представлены результаты констатирующего этапа исследования. Авторами проанализированы некоторые методики, использованные во время эксперимента и по результатам полученных данных определены уровни сформированности готовности подростков с неполных семей к проявлению гармоничности у взаимоотношениях с родителями.

Ключевые слова: семья, неполная семья, подростки, родители, гармоничные взаимоотношения.